

ЛІТУРГІЙНИЙ ТА МУЗИКОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ 103 ПСАЛМА В УКРАЇНСЬКІЙ БАРОКОВІЙ ПРАКТИЦІ

У статті досліджується поетика 103 псалма за ірмолойним репертуаром, композиційна структура якого виразно демонструє логіку музичного мислення.

Ключові слова: псалом, сакральна монодія, композиційна структура.

Ірмолойний репертуар представляє багатющий досвід української літургійної практики XVII ст. Детальний аналіз вибраних жанрів дозволяє виробити глибокий і об'єктивний погляд на форми і зміст півного репертуару барокової доби. В цьому особливого значення набувають піснеспіви, які відносяться до найчастіше вживаних у богослуженні і серед таких є 103 псалом. Цей піснеспів є тим величним гимном, який оспівує Всевишнього та його діяння: *Благослови, душе моя, Господа*, найповніше змальовує Бога як досконалого митця, що творить образ світу.

Ти одягнувся величчю й красою, ти світлом, наче ризою, покрився.

Ти розп'яв, неначе намет, небо, ти збудував твої горниці в водах.

Із хмар собі робиш колісницю, ходиш на крилах вітру (пс. 103:1-3).

У літургійній практиці псалом 103 називають *предначинательним*, оскільки ним розпочинається чин добового богослужіння, зокрема, Вечірня і ряд тих псалмів, які входять до її складу.

Глибокий символічний зміст воскресної вечірні, велич і поетична краса 103 псалма, не могли не позначитися і на його музичних особливостях. У службових типіконах подаються окремі приписи та вказівки на способи виконання псалмів. Зазвичай йдеться про урочистий, піднесений спів на два кліроси, тобто, антифонний спосіб співу. Михайло Скабалланович у *Толковому типіконі* зазначає, що псалом 103 належить співати винятково урочисто, як і деякі інші, наприклад поліелейні псалми 136 і 118 [3, с. 67]. Структура *предначинательного* псалма типікону описана також Ніколаєм Успенським, який подає вказівки про співане виконання: «І тако починає еклесіарх височайшим гласом: *Благослови, душе моя, Господа*» [4, с. 297].

Особливо урочистий спів псалма на початку великої вечірні, ймовірно, введений Єрусалимським уставом. Грецькі типікони XIV ст. говорять про спів цього псалма на 8-й глас: «Начинає передстоятель або еклесіарх: *Амінь, Прийдіте, поклонімося* низьким гласом і т. д. І абіє починає вищим гласом на гл. 8 *Благослови, душе моя, Господа* не скоро і со сладкопінієм, споющей і прочей братіей». Глас 8 обирався для співу *предначинательного псалма* як найбільш торжественний. Здебільшого він вживався для співу заключних стихир; переважав на П'ятидесятницю та Воздвиження; на цей глас співається також Акафіст як *піснь побіди*. Давніші слов'янські пам'ятки не згадують про глас, але також вимагають підвищення голосу й урочистого виконання цього псалма [3, с. 67].

Подібний спосіб співу цього псалма утвердився віддавна у головній обителі нашої церкви — Києво-Печерській лаврі, де чернецтво витворило свій власний спосіб вокального виконання 103 псалма. Його розпочинали з низького тону й поступово щораз більше його підвищували, що надавало заключним стишкам радісного і величного звучання.

Важливим свідченням виконавської практики 103 псалма є українські нотолінійні ірмолої XVI–XVIII ст., які окрім фіксованої мелодики виявляють ще одну особливість – вибір стишків.

У посібнику для вивчення уставу богослужіння православної церкви Константина Нікольського йдеться про два варіанти виконання псалма: а) псалом вечірні може повністю прочитувати; б) співно виконують вибрані стишки: «На бдініі цей псалом прийнято не читати, а співати, саме на глас 8. Співається ж псалом з припівом *Благословен еси, Господи*, а саме: *Благослови, душе моя, Господа, Благословен еси, Господи. Господи Боже мой, возвеличился еси зіло. Благословен еси, Господи.* і т.д.» [2, с. 177]. Друга глава типікону приписує: «Предстоятель, або еклесіарх починає вищим гласом, на глас 8: *Благослови, душе моя, Господа: не скоро, і со сладкопінієм споющей і прочей братіі. І припів: Благословен еси, Господи.*

© Тесля Т. (с. Соломія), 2014.

Також другий співак правого лику: Господи Боже мой, возвеличился еси зіло. Благословен еси, Господи: легко соглашающим і прочим братіям с ним. Єгда же начнут піти: Вся премудрості сотворил еси, і Слава Ти, Господи, сотворившему вся, – тогда Іерей приходит пред царскія двери» [2, с. 177]. І далі: «тоді, коли 103 псалом на вечірні співається (а не читається), то не весь псалом, а лише його вибрані стишки. Ці вибрані стишки покладені під нотами знаходяться в Обиході». Щодо вибору стишків, то їх добирали по різному у грецькій, київській та інших літургійних практиках [2, с. 178].

Серед інших одну з можливих початкових літургійних форм цього піснеспіву подає Михайло Скабалланович:

Еклезіарх: *Благослови, душе моя, Господа*

Припів: *Благословен еси, Господи.*

Правий клірос (ПК): *Господи Боже мой, возвеличился еси зіло (ст.1) + припів*

Лівий клірос (ЛК): *во велеліпосту ся облече + припів.*

Друга статія

ПК: *духи і слуги своя огонь палающ (ст.4) або на горах стануть води (ст.7).*

Припів: *Дивна діла Твоя, Господи.*

ЛК: *посреди гор пройдут води(ст.11) або: от плода діл твоїх насититься земля(ст.13) + припів.*

Третя статія

ПК: *і хліб серце чоловіка укріпить (ст.15).*

Припів: *Слава Ти Господи, сотворившему вся.*

ЛК: *Солнце позна запад свой (ст.19) або: іспросити от Бога пищу себі (ст. 21) + припів.*

ПК: *вся премудростію сотворил еси (ст.24) + припів.*

ЛК: *животная малая со великими(25) + припів.*

Четверта статія

ПК: *отверзшу тобі руку вся ісполнится благости (ст. 28).*

Припів: *слава Ти Господи, сотворившему вся.*

ЛК: *обновиши лице землі (ст.30) + припів.*

ПК: *пою Богу моему дондеже есьм (ст. 33) або аз же возвеселюся у Господі (ст.34) + припів.*

ЛК: *благослови душе моя Господа (ст.35) + припів.*

ПК: *Слава Отцю... + припів, і нині... + припів*

Алилуя Слава Тебі Боже 2 р. – двічі - поют спроста, третій раз – поют раз водно [3, с. 69].

Для нас ця структура є важливою з огляду на те, що вона також викладена у краківському виданні Часослова з 1491 року, який, правдоподібно, був створений на замовлення перемишльського владика і був поширений на наших теренах.

Вищенаведену структуру псалма можна підсумувати наступним чином: в основі лежать чотири статії, дві малі по два стишки і дві великі по чотири стишки (всього з псалма обирається 12 стишків); статії дроблять псалом на більш-менш рівні частини: 1 – 6, 7 – 14, 16 – 26 та 27 – 37; кожна статія має окремий припів;

вибір деяких стишків не є стабільний, що не має певної закономірності і, можливо, пов'язане із розрізненням воскресної і празничної служб та локальних традицій;

спосіб поділу псалма на статії може засвідчувати приналежність до єрусалимської практики.

У практиці виконання 103 псалма за нотолінійними ірмологіями зустрічаємо ще й інші вибрані стишки, наприклад – *творяй Ангели своя духи і слуги своя пламень огненний; і траву на службу чоловіком*; додаються також інші припиви – *Дивна діла Твоя, Господи*. Окремі ірмологіони виразно вказують на приналежність стишків до певної статії.

Предметом нашої уваги є *Вечерня київская* з Перемишльського ірмологіону середини XVII ст., що зберігається в бібліотеці Унівської Свято-Успенської лаври (Рук.1) [5, с. 159].

Перемишльський ірмологіон багатий також вмістом літургійно-співаного репертуару, в тому числі вечірні:

Псалом 103 *Благослови, душе моя, Господа*

Псалом 1 *Блажен муж*

Псалом 140 *Господи воззвах* на 8 гласів

Гимн *Світе тихий*

Пісня Симеона *Нині отпуцаєши*

Прокимни на 8 гласів

Драматургія *предначинательного псалма* в Перемишльському ірмологіїні має виразну форму антифонного співу. На ноти покладено 5 стишків 103 псалма у такій послідовності:

Вибрані стишки псалма 103	Припіви
<i>Благослови, душе моя, Господа (ст. 1)</i>	<i>благословен еси, Господи.</i>
<i>Господи Боже мой, возвеличился еси зіло (ст. 1)</i>	<i>благословен еси, Господи.</i>
<i>От плода діл Твоїх насититься земля (ст. 14)</i>	<i>дивна діла Твоя, Господи.</i>
<i>Вся премудрості сотворил еси (ст. 24)</i>	<i>благословен еси, Господи</i>
<i>Всяческая ісполнятся благости (ст. 27)</i>	<i>Слава Ти, Господи, сотворившему вся.</i>

До цих 5-ти стишків є три припіви, перший з яких повторюється тричі після 1-го, 2-го та 4-го стишків. Щоб зрозуміти логіку вибору стишків і первісну структуру піснеспіву, слід звернутися до давніших джерел.

Повертаючись до питання про вибір стишків у Перемишльському ірмолої, бачимо подібність між цими двома структурами: стишки вибрані послідовно із чотирьох статей, використовують ті самі припіви, припів до стиха останньої статії мелодично відрізняється від попередніх, має характер заключного кадансу.

Як робочу гіпотезу можна припустити наступне:

переписувач Перемишльського ірмолоя для псалма 103 використав його єрусалимський поділ на статії;

хоча на ноти покладено 5 стишків, насправді їх є 4, оскільки перші 2 взяті з того ж самого стишка;

правдоподібно, задля уникнення повторення того ж припіву наприкінці піснеспіву, автор дублює перший припів *Благословен еси, Господи* у 4-му стишку;

Цілісна композиція піснеспіву демонструє чітку двочленну побудову з виокремленою кодою. Такий поділ є не лише ознакою антифонного виконання, але й певним чином дозволяє залучити цей піснеспів до осмогласної системи, за якою кожен глас має певну кількість мелодичних послівоків (іноді з окремим вступом та закінченням), що чергуються між собою, та достосовуються до різних богослужбових текстів. Зрештою, типікон приписує виконання 103 псалма на глас 8 як найурочистіший та найвідповідніший для цього тексту.

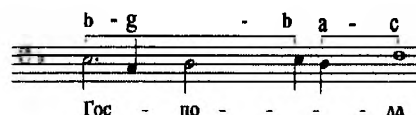
До першої частини входять п'ять стишків псалма 103, а до другої — стишки, що влітаються між ними та служать антифонним припівом цього псалму. Кожна з частин піснеспіву є окремим мелодичним комплексом з незначними варіантними змінами.

Як в цілісній структурі піснеспіву, так і в розвитку кожної окремої мелодичної фрази, виявлено принцип повторності та поділ на дві побудови. Мелодика першої частини піснеспіву, а саме, вибраних стишків псалма 103, розспіває терцові ланки:

a-c:

b-g та a-c:

У наведеному прикладі, як і в інших стишках псалма, протиставлення цих двох трихордів є організаційною основою музичної форми кожної мелодичної фрази.

ПОЧАТКОВІ ФРАЗИ ТА КАДАНСИ ВИБРАНИХ СТИХІВ 103 ПСАЛМА

Бла - гос - ло - ви аґ - ше
 Гос - по - ди Бо - же мой
 От по - да діл Тво - їх
 Вся пре - муд - рос - ті - ю
 Вся чес - та - я и - по - ш - ли - ся

1 Гос - по - да
 2 зі - ло.
 3 се - ма.
 4 е - си.
 5 бла - го - сть.

Проаналізувавши початки та каденції першої частини піснеспіву, зауважуємо, що розвиток мелодики не виявляє великого контрасту. Переважає повторність зворотів з елементами розспівності.

Терцова ланка *a-c* кожної початкової фрази, взята стрибком або ж у заповненому вигляді, експонує та розвиває мелодичний матеріал у вузьких регістрах:

Бла - гос - ло - ви От по - да діл Тво - їх

Різниться мелодична лінія другої частини піснеспіву (припівів до псалма 103): той самий грихорд, проте у дещо багатшій, розгорнутішій формі:

б - г а - с
 на - си - ти - ся,

На протизагу силабіці початкових фраз першої частини, друга позначена певним динамічним наростанням і мелізматичними прикрасами.

на - си - ти - ся, се - ма.

Такий приклад свідчить, що мелодика впродовж однієї фрази двічі приводить до кінцевого, опорного ступеня *c*, який з'являється в межах другої терції *a-c*; він і є тим ядром, головним звуком, навколо якого розгортається мелодичний рух. Проте слід зазначити, що як каденційний тон, звук *c* має відкритий характер. Разом із завершальною функцією в мелодії, він, водночас, надає відчуття незавершеності, створює динамічну напругу, і щоразу вводить до наступної частини — нового речення наступного стишка.

Будова піснеспіву демонструє виразну логіку музичного викладу. Детально проаналізувавши окремі частини псалма, виявляємо цікаву архітектоніку кожного мотиву, добре продуману мелодичною лінією. Так, кадансові звороти першої частини демонструють структуру, що розвивається у межах звороту *b - a - b - c*.

Каданси першого розділу

b - a - b - c

1 b a b c
Гос - по - да.

2 b a b c
зі - ло.

3 b a b c
зе - мля.

4 b a b c
є - си.

5 b a b c
бла - го - сти.

Приклад виразно показує, що кожна фраза повторюється з певними мелодичними відхиленнями. І хоча мелодика не виходить за межі попередньо згаданого трихорду все ж, кожен опорний звук звучить у новому мелодичному обрамленні.

Так, у першому звороті спостерігаємо маленький підхід до звуку *a*:

b a b c
Гос - по - да.

У другому випадку, цей опорний звук виділений за допомогою своєрідного форшлягу, що надає стійкості та зміцнює його звучання:

b a b c
зі - ло.

Ще детальніше, за допомогою дроблення тривалостей, підкреслюється звук *a* у третьому та четвертому стишках. У третьому також бачимо розширений елемент розвитку та виділено заключний тон *c*:

b a b c b c
бла - го - сти.

Таке мелодичне урізноманітнення кожної нової фрази, плинність і рухливість мелодії піснеспіву є загально-стильовим явищем церковної монодії, у межах якого тема: а) починає свій

розвиток, б) розвивається, с) підсумовує і завершує певну музичну думку. Завершальною кодою тут є п'ятий стишок, який у свою чергу є синтезом першого та третього зворотів:

Загальний мелодичний аналіз стишків *Предначинательного псалма* дозволяє зобразити наступну схему:

- б – вихідний тон;
- а – розвитковий тон;
- с – заключний тон.

Особливе літургійне призначення 103 псалма, його висока поетика та богословський сенс підкреслюються досконалою музичною формою, про що переконливо свідчать нотолінійні записи українських ірмолоїв. Досконалість цієї форми досягається у чіткому структуруванні мелодичного матеріалу, чіткою метричною організацією. П'ять каденційних побудов щоразу по-іншому виявляють мелодико-інтонаційну варіантність, що створює єдність у різноманітті. Таке поєднання також підтримується глибоким символічним змістом 103 псалма, спрямованим на відображення повноти краси витвору Божого та разом із стрункою музичною формою творить цілісну смислову композицію. Саме в такому поєднанні слова і музики досягається найвищий рівень гармонії, що яскраво демонструють українські нотолінійні ірмологіони.

1. Дольницький І. Типик української католицької церкви / І. Дольницький. – Рим, 1992. – 478 с.
2. Никольський К. Пособие к изучению устава богослужения православной церкви / К. Никольський. – Киев, 2005. – 567 с.
3. Скабалланович М. Толковый типикон / М. Скабалланович. Вып. 2. – Київ, 1913. – 779 с.
4. Успенский Н. Православная Вечерня. Историко-литургический очерк / Н. Успенский. – Москва, 2004. – 431 с.
5. Ясіновський Ю. Виправлення, уточнення і доповнення до каталогу нотолінійних ірмолоїв Ю. Ясіновський. // Калофонія, ч. 2. – Львів, 2004. – С. 157–193.

В статтє исследується музикальна поетика 103 псалма на примере ірмолойного репертуара. Композиційна структура песнопення демонструє отчетливу логіку музикального изложения.

Ключевые слова: псалом, сакральная монодия, песнопение.

The musical poetics of psalm 103 on the base of Heirmologion's repertoire is studied in the paper. The structure of the chants demonstrates the expressive logic of musical presentation.

Key words: psalm, sacred monody, chants.

УДК 784.4 (477.86)

Ольга Фабрика-Процька

РЕКРУТСЬКІ ТА ВОЯЦЬКІ НАРОДНІ ПІСНІ ЗАКАРПАТСЬКИХ ЛЕМКІВ

У статті розглядається історіографія збору рекрутських та військових народних пісень закарпатських лемків протягом кінця ХІХ-ХХ ст., а також загальна характеристика цього жанру лемківського фольклору. Визначено основні тематично стиліові групи творів.

Ключові слова: закарпатські лемки, фольклор, рекрутські і військові пісні.

© Фабрика-Процька О., 2014.